

"מוות זר ומכוער"

אלון עוז, מהמחלקה
לסוציולוגיה, מדע המדינה
ותקשורת, חקר את טקסי
הקבורה והאבלות היהודיים
בגטו לודז'. נוכחותו הגוברת
של המוות בחיי הקהילה,
הצורך להתמקד בהשרדות,
והקושי לקיים ריטואלים
מוכרים של אבל, הביאו
לשינוי ביחס למוות. במקום
לזכות ב"הילת הכבוד"
הרגילה, התייחסו אליו
באדישות, ניכור ואף קנאה

יולי 1942 כתב אוסקר זינגר, אחד ממחברי הכרוניקה של גטו לודז', את הדברים הבאים: "המוות בלודז' לא ידוע באירופה. ייתכן ואבותינו הקדומים חוו אירועים דומים, אבל בני אדם לא ידעו מוות כמו זה. בזמן קצר מאוד, החיים סטו ממסלולם הרגיל, והמוות שינה את פניו. זה קרה במהירות שאפילו הדמיון הפרוע ביותר לא יכול היה לצפות. החיים הפכו מוזרים, והמוות אי לכך גם כן [...] אנחנו כבר לא יכולים למות כפי שעושים אנשים אחרים. האפשרות למוות אצילי

אלון עוז

היהודים את הכבוד מפני המוות, אותו שמרו בליבותיהם משך מאות השנים? מי זה שינה בצורה כה יסודית את הלך מחשבותיהם ואת מודעתם הפנימית? האם לא הגטו? [...] הגטו - השלילה הגדולה של התרבות והקדמה, אשר בני אדם טיפחו במשך מאות בשנים. מחק תוך זמן קצר את הגבולות בין קודש לחוסר כבוד, כפי שמחק את הגבולות בין שלי לשלך, בין מותר לאסור, בין הגון ללא הגון".

ריטואלים שבורים

בצו השעה, כמעט כל האלמנטים שקשורים היו בטקסי הקבורה והאבלות היהודיים, שינו את אופיים ומשמעותם בגטו. לוויית, לדוגמה, הפכו בלא מעט מקרים למותרות שהיו מחוץ להישג ידם של ההמונים. הדבר אירע הן בשל נסיבות החיים הקונקרטיים שהתעצבו בו, ושבגינן הפך הצורך להתמקד בהישרדות האישית, היומיומית, לנדבך שהאפיל על שאר תחומי החיים החברתיים, לרבות הפגנת סולידריות וניחום אבלים. הן בשל הפגיעה במסגרות החברתיות המסורתיות כמו הקהילה והתא המשפחתי, שהלכו והצטמצמו בשל התמותה ההמונית.

במרוצת הזמן, מיעוט המשתתפים והיעדר היכולת לקיים מניין כהלכתו, הפכו את הלוויות, כשעוד אפשר היה לקיימן, מאקט אינטימי הכולל משפחה, מכרים וידידים; למעמד המורכב מערב רב של זרים, אשר התקבצו יחדיו רק בשל הנסיבות ומתוך שותפות גורל שחיי הגטו כפו עליהם. ומשכך: "הלוויה לא הייתה מסע ארוך של נפטר אחד. אלא פלטפורמה שעברה ברחובות ושעליה העמיסו את המתים מהבתים והרחובות. כשהמשפחות הלכו אחריהן במעורב". וניכר כי אותו דין חל גם על היכולת לשבת שבעה. כך, למשל, אחד הגורמים הברורים שהובילו להיחלשות ההקפדה עליה, עד כי בדינו קומץ דוגמאות המאששות את עצם קיומה בגטו, היה הרעב הכבד שמנע שביתה מכל מלאכה למשך שבוע. היעדרות ממקום העבודה משמעותה הייתה ברוב המקרים ויתור על הארוחה המובטחת היחידה לאורך כל היום. יתר על כן, גם העוצר שהטילו הנאצים על הגטו, לרוב בין שעות הערביים ועד לבוקר יום המחרת, הקשה על יכולתם של מכרים ובני משפחה לנחם אבלים בטווח הזמן שנותר לעניינים כאלו, ושרוב

נלקחה מאיתנו. המוות הלודז'אי בגטו הוא מוות זר ומכוער", כותב זינגר. הדברים לא נכתבו בחלל ריק, ולכן בחינת אופן יישומם הייחודי של טקסי הקבורה והאבלות היהודיים בגטו, יכולה לסייע לנו להבין טוב יותר את עולמם המשתנה של הכלואים בו ולהעניק רובד נוסף של מורכבות לאורחות חייהם היומיומיים.

שינוי סדרי בריאה

עם הקמת הגטו במאי 1940, הובילו אובדן השליטה על מהלך החיים, הברוטליות הגרמנית ובעיקר תנאי המחיה הקשים ששררו בו לעלייה חדה בשיעורי התמותה של אוכלוסייתו. אם לפני הקמתו עמד שיעור התמותה השנתי בקרב יהודי לודז' על 10.8 פטירות לאלף איש (מתוך אוכלוסייה שמנתה 225 אלף). בשנה הראשונה לקיומו זינק שיעור התמותה ל-43.3 מקרים לאלף איש, ובשיאו, בין מרץ ליולי 1942, עמד על 160. אין פלא אפוא כי במציאות זו, המוות, כשם שניסח זאת אוסקר רוזנפלד, אף הוא ממחברי הכרוניקה של הגטו, החל משנה את סדרי הבריאה: "כעת הכול הפוך: הבן לפני האב, הנכד לפני הסב, הצעיר לפני הזקן".

היות שכך, החלה נוכחותו הגוברת של המוות לשנות את יחסה המסורתי של החברה היהודית כלפיו, עד כי לעתים הוחלפה "הילת הכבוד" שאפיינה אותו באדישות וקנאה. כשם שעולה מדבריו של יוסף זלקוביץ, סופר ועיתונאי שניחן בלשון ציורית ואבחנה חדה: "לא זו בלבד [...] שהצורה החיצונית של החיים השתנתה בגטו [...] והפרצופים כוסו במסכות מוות, אלא כל הלך המחשבה היהודית השתנה לחלוטין תחת מכבש הגטו [...] ומי גזל מן

"חסד של אמת" עם המתים, כי אם גם על מגוון שיקולים תכליתיים. ולראיה, ב־26 בינואר 1941 פרצה שביתה בין קברני הגטו, שבמהלכה סירבו 200 מקברני לקבור את המתים במחאה על הקיצוץ בקצבת הלחם שיועדה להם. לאמור, קברנות הפכה לעבודה ככל העבודות. כזו, שעיקרה פרנסה ומשמעותה דה פקטו השגת מזון.

יתרה מכך, בחינת מקרים נוספים מחזקת את הסברה, כי לעתים השיקול לעסוק בקבורה כלל לא היה קשור בבחירה חופשית, כשם שמספר ביומנו שלמה פראנק, אז שוטר במשטרת הסדר של הגטו: "משום שעובדי בית הקברות, לא עמדו בעומסי העבודה. ציווה הנשיא [חיים רומקובסקי] על שליחתם של אסירים יהודיים, בכל יום, לבית הקברות לשם חפירת קברים". לפיכך, הוסיף פראנק: "בית הקברות כבר לא היה אותו הדבר כמו בימים שלפני המלחמה, כאשר יהדות לודז' הלכה לקבר אבות ובדרך חילקה נדבות. היום זה כבר לא אותו בית קברות בו נשמעו גוועלד וצעקות בעת הלוויה ובעת אזכרה, היכן שכל אדם היה נקבר בדרך ארץ, בין אם היה עשיר או עני. כיום קיים יותר הפחד שהמת לא יסלח לך משום שהכול נעשה בניגוד לחוק (הלכה)".

אבלות אלטרנטיבית

ככל שהורעו התנאים ניכר היה כי החיים בגטו הוקדשו בעל כורחם להישרדות, מציאת מזון ועבודה. פנאי למתים לא היה, זמן להתאבל - אין. לפיכך השתתפות בלוויה (עניין יומיומי לכאורה), ישיבת שבעה וניחום אבלים, באופן כללי, היו פרקטיקה שמציאות החיים, במרבית המקרים, לא יכלה לאפשר. יתרה מזאת, במובנים מסוימים עצם רעיון ההישרדות האישי חייב

המקרים פחת עוד יותר בשל שעות העבודה הארוכות. ובהקשר זה אף אין להקל ראש בנטייה להימנע ממגע חברתי, פועל יוצא של החשש להידבק במחלות, לא כל שכן כאשר ברור היה כי פטירתו של אדם נבעה ממחלה שעלולה הייתה להדביק גם את שאריו.

גם על טהרת המת והלבשתו בתכריכים לא ניתן היה להקפיד, היות שהגרמנים אסרו על טהרת הגופה מתוך אמתלה כי רחיצתה מסכנת את הבריאות בצד הארי של העיר

בתוך כך גם על טהרת המת והלבשתו בתכריכים לא ניתן היה להקפיד, לא מעט בשל העובדה כי הגרמנים אסרו על טהרת הגופה מתוך אמתלה כי רחיצתה, בסביבה נטולת תנאי סניטציה נאותים, מסכנת את הבריאות בצד הארי של העיר. היות שכך, משפחות הנפטרים החלו דואגות באופן עצמאי, בחלק מהמקרים, לטהרת יקיריהן והלבשתם בתכריכים, ככל שהמציאות אפשרה זאת. וכך למשל עולה מעדותו של אברהם זאבי, ניצול הגטו: "אבא נפטר ב־1942 בט"ו באב. איך אני זוכר את התאריך? עסקתי בקבורתו. גווייתו נשארה בבית. אמא ואני רחצנו אותו, עשינו לו כהבנתנו טהרה, הלבשנו אותו תכריכים לבנים. רצינו שייקבר יפה. חיכינו יותר מיומיים שיבואו הקברנים".

נוסף לדברים אלו אפשר להצביע על תמורות שאפיינו את מעמד הקבורה, ולא פחות חשוב את העוסקים בה. גיוסם התמידי של קברנים, אשר מספרם גדל פי 16 ואף יותר בהשוואה לימים שלפני המלחמה, פועל יוצא של היקף התמותה הנוסק, התבסס לא רק על הרצון לבצע

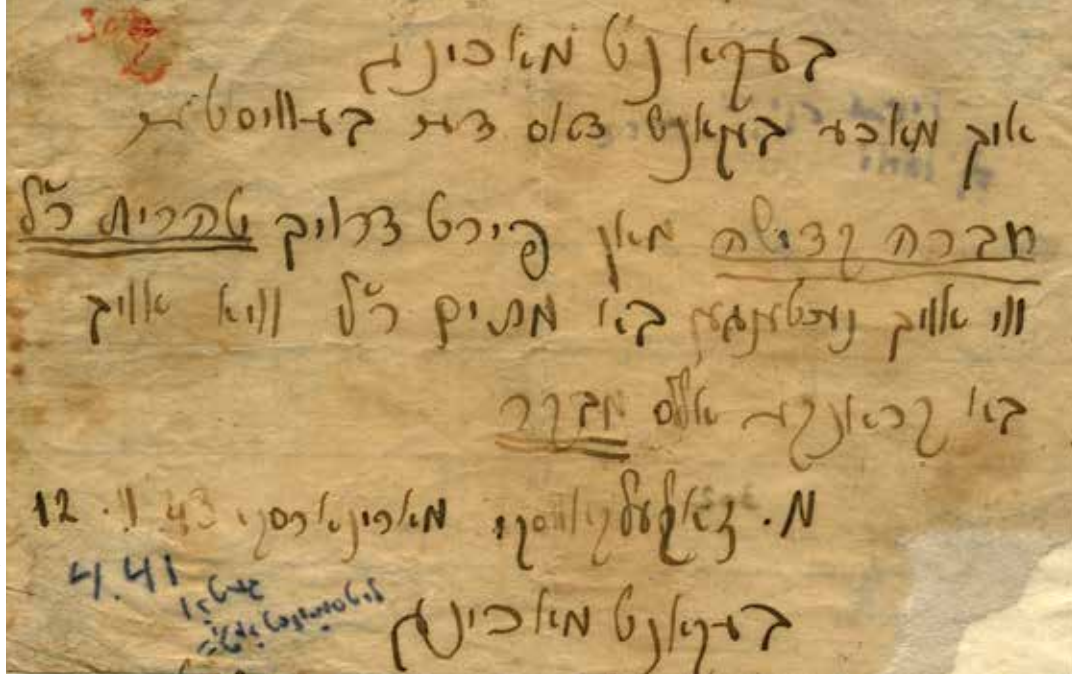
מוזיאון בית לוחמי הגטאות / ארכיון התצלומים

יהודים באחד מרחובות הגטו הצפופים

מוזיאון בית לוחמי הגטאות / ארכיון התצלומים

קברים בבית העלמין היהודי של הגטו. בהיעדר מצבות הונחו שלטי פח עם פרטי הנפטר

פתק ובו נכתב: "אני מודיע כי אנשי החברה קדישא עורכים טהרה, ישנים ליד המתים, ומבקרים חולים" [על החתום] מ. זקליקובסקי, גטו ליצמנשטאט, 12.1.1943.

להתמודד עם אבלותם, אשר נבעה מתוך הקשר תרבותי מוכר ומנחם שגם כיבד את זכר הקורבנות. היות שכך, מסכם ברימן: "קדיש הוא התפילה החשובה ביותר כיום. מרבית המתפללים אומרים קדיש, ובהרבה חדרי תפילה נוסח התפילה נכתב על הקירות. פנקסי תפילה קטנים, עם תרגום לגרמנית, לטינית וצ'כית נמכרים למגורשים ממקומות אחרים [יהודי מערב אירופה שהגיעו לגטו] [...] הרבה ילדים מסתדרים בשורות, עם שובם מבתי הספר כדי לומר קדיש וכמעט בכל המניינים נאמרת תפילת יזכור לקדושים".

אפילו: ניכור לצד המשכיות

המציאות המקאברית שעימה התמודדו יהודי גטו לודז' בתקופת השואה, בולטת במיוחד לאורם של מנהגי הקבורה והאבלות שנכפו עליהם. ואכן אף סקירתם הקצרה מחדדת את מורכבות החיים היהודיים תחת עול הנאצים, ומציגה נדבך נוסף בהתמודדות היומיומית שאפיינה את החברה היהודית בגטאות מסוימים. המשכיות וחריגה ממנה, עשייה וויתור, סולידריות וניכור התקיימו זה לצד זה. כך שבצד קטיעת המסורת הייתה גם המשכיות, ככל שנסיבות הזמן אפשרו. ועדיין, נדמה כי רב הנסתר על הגלוי ועוד נותרו לא מעט שאלות מהותיות בנושא יכולתם של יהודים להתאבל בתקופת השואה, סוגיות שראוי ללבן בעתיד. ■

דברים אלו מבוססים על עבודה לתואר מוסמך בהנחייתה של פרופ' חוה דרייפוס מאוניברסיטת תל אביב ומהווים תשתית למחקר רחב יותר שעניינו אבלות יהודית בשואה בהנחייתה ובהנחייתו של פרופ' אבריאל בר-לבב מהאו"פ.

שינוי תפיסתי ו"השהיה" של מנהגי האבלות, כדי שיהיה אפשר להמשיך ולתפקד בסבך האירועים האימתני, גם במחיר של אדישות או התעלמות מהמתים.

אולם מסוף שנת 1942 הנוראית, עת שולחו מהגטו 70,672 בני אדם אל מותם, ועד חיסולו המוחלט באוגוסט 1944, ניכר כי החלה משתנה המגמה. היה זה פועל יוצא של טראומת האובדן הכבד שהותירו אחריהם הגירויים, ואופיו המשתנה של הגטו, אשר הפך כעת למחנה עבודה גדול. היות שכך, זיכרון המת בדרך של תפילה ואמירת קדיש נהיה האפשרות היחידה כמעט לעיבוד האבל ולרצון להתייחד באופן אינדיבידואלי עם המתים. וכך, למשל, תיאר זאת ירחמיאל ברימן ברשומה שחיבר על התפילה בגטו: "בחורף של 1942-1943, כאשר שעות העבודה היו מ-7 בבוקר ועד 5 אחר הצהריים, היו המניינים קטנים מאוד בגודל ובמספר. [אך] בלילה היה קל יותר להצטרף למניין, בשל רצונם של מאות אומרי הקדיש להשתתף בתפילה". למעשה, כה רבה הייתה הדרישה לאמירת קדיש, עד כי הגבאים שניהלו אותה קיימו עסקים טובים למדי - תולדה של גביית התשלום עבור העלייה לבימת התפילה.

בצד הדאגה היומיומית לאמירת קדיש כללי לזכר המגורשים שנשלחו אל מותם כאלמונים, נהוג היה להנציח את שמם של בני משפחה ומכרים על גבי ספרי התפילה הרבים שנותרו מאחור. ובבתי התפילה השונים התכנסו נשים אֶבלות כדי לומר "אב הרחמים", תחליף לאי יכולתן ההלכתית לומר קדיש.

אין זה אומר, כמובן, כי הדברים נעשו רק מכורח תוקפם ההלכתי, שכן בצד הצידוק הדתי להתפלל נראה כי התפילות שימשו לתושבי הגטו אמצעי תרפויטי